

ƏLYAR SƏFƏRLİ
XƏLİL YUSİFLİ

32426

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİ

(Qədim və orta əsrlər tarixi)

Ali məktəblər üçün dərslik

Bakı – 2008

SUMQAYIT
DOVLƏT UNIVERSİTETİ
KITABXANA

B2
S42

y

Az-2
S-49

Ə.Səfərli, X.Yusifli. "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər)", Bakı, "Ozan", 2008, 696 səh.

"Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı" dərsliliyi xalqımızın 2500 illik ədəbiyyatı tarixini (ən qədim dövrdən XIX əsrə qədər) əhatə edir. Kitab ali məktəblərin ədəbiyyat proqramı əsasında yazılmışdır. Dərslərdə ayrı-ayrı dövrlərin qısa icmalı, habelə hər dövrün görkəmli ədəbi abidələri və şairləri haqqında ayrıca очерк verilmişdir.

Yeddi fəsildən ibarət olan bu dərslərdə "Kitabi-Dədə Qorqud", "Dastani-Əhməd Hərəmi", "Qazi Bürhanəddin", "İmadəddin Nəsimi", "Məhəmməd Füzuli", "Fədai", "Məhəmməd Əmani", "Məsihi", "Qövsü Təbrizi", "Səib Təbrizi", "Məhcür Şirvani", "XVII-XVIII əsrlər ədəbiyyatı", "Molla Vəli Vidadi", "Molla Pənah Vaqif", Məhəmmədin "Şohriyar" dastanı, "Ədəbiyyat" fəsillərini filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Ə.Səfərli, "Ən qədim dövrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı", "Avesta", "XI-XII əsrlər ədəbiyyatı", "Qətran Təbrizi", "Xətib Təbrizi", "Məhsəti Gəncəvi", "Xaqani Şirvani", "Nizami Gəncəvi", "XIII-XIV əsrlər ədəbiyyatı", "İzzəddin Həsənoğlu", "Marağalı Əvhədi", "Əssar Təbrizi", "Şah Qasım Ənvar", "Arif Ərdəbili", "XV-XVI əsrlər ədəbiyyatı", "Kişvəri", "Həbib", "Şah İsmayıl Xətayi" очерklərini filologiya elmləri doktoru, professor X.Yusifli yazmışdır. "Ön söz", "Erkən orta əsrlər ədəbiyyatı" birgə işlənmişdir.

Təkmilləşdirilmiş bu dərs vəsaitindən ali məktəb tələbələri, orta məktəbin ədəbiyyat müəllimləri və filoloq alimlər istifadə edə bilərlər.

ISBN – 5-8133-1056-6

S 47020601600 - 2 - 2008
On- 047 - 08

© "Ozan" nəşriyyatı- 2008

ÖN SÖZ

“Ədəbiyyat” sözü ərəbcə olub “ədəb” kəlməsindən yaranmışdır. Bu sözün də çoxlu mənaları vardır: gözəl əxlaq, nəfsi öldürmək, dəvət, yeməyə dəvət, insanı fənalıqdan qurtarıb yaxşılığa sövq edən mələk, gözəl xasiyyət və xeyirli əməl, islamdan sonra ərəblərə xas elmləri öz daxilində birləşdirən bir ədəbi-çini istilah və s.

Ərəblərdə cahiliyyət dövründən hicri ikinci yüzilliyə qədər “ədəb” sözü gözəl əxlaq və adət mənalarını daşımışdır. Üçüncü yüzillikdən başlayaraq “ədəb” sözü sərf, nəhv, lüğət və bəyan elmləri mənasında işlənmişdir.

İslamdan yüz il öncə “ədəb” kəlməsi zəriflik və gözəl əxlaq mənasında anlaşılmışdır. Əməvi və Abbasilər dövründə zadəganlar öz uşaqlarına tərbiyəçilər seçərkən onlara “müəddib” adı verilirdi. Müəddiblər də şeir, din və tarixi öyrədənlərə deyilirdi.

Hicri III yüzillikdə yaşayan İbn Qüteybə “Ədəbül-küttab” əsərində yuxarıda adı çəkilən elmlərdən başqa, riyaziyyat, hüquq, tarix kimi elmləri də “ədəb” sözü altında vermişdir. Bələliklə aydın olur ki, “ədəbiyyat” kəlməsi yüz illər boyu gözəl əxlaq, dil və din elmləri, dünyəvi, dəqiq elmlər mənasında anlaşılmışdır.

Türklərdə “ədəb” sözünün qarşılığında “ərdəm” sözü işlənmişdir. “Ədəb” sözü altında lüğət, sərf, nəhv, iştiaq, məani, bəyan, ərüz, qafiyə, inşa, şeir, imla, xətt və s. elm və sənət sahələri başa düşülmüşdür. Fənlər insanlara gözəl əxlaq, xasiyyət tərbiyə etdiyinə görə “ədəb” mənasında başa düşülmüş və get-gedə bu istilah adı altında ədəbiyyat, şeir, bədii söz anlaşılmışdır. Bu sahədə qələm çalanlar isə “ədib” adını daşımışdır.

Ədəbiyyat hər bir xalqın danışan bədii dili, onun xüsusi fəsaahət və bələğətlə danışmaq bacarığı, bədii təfəkkürü, obrazlı düşüncəsi, həyata, dünyaya, insana poetik münasibətinin ifadəsidir. Hər bir xalqın gözəllik tərbiyəsində, bədii-estetik zövqünün kamala çatmasında ədəbiyyatın böyük əhəmiyyəti vardır. Ədəbiyyat hər bir xalqın tərbiyə məktəbidir. Eyni zamanda hər bir xalqın şüur və idrakı, gözəl düşüncə və gözəl yazmaq bacarığı, mənəviyyat və zövqü birinci növbədə onun ədəbiyyatı əsasında meydana çıxır.

Ədəbiyyat tarixi ədəbiyyatşünaslığın ən mühüm qoludur. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi də, ədəbi tənqid də tarixən yaranmış ədəbi örnəklərə əsaslanır. Həmin ədəbi-bədii əsərləri sistemli və ardıcıl şəkildə öyrənmək, ümumi qanunauyğunluqları müəyyənləşdirmək məhz ədəbiyyat tarixinin vəzifəsidir. Ədəbiyyat tarixi keçmişdə yaranmış ədəbi abidələrin təsviri deyil, bəlkə həmin əsərlərlə birlikdə onlara əsaslanaraq xalqın mənəvi aləminin, ictimai mübarizəsinin tarixini izləmək deməkdir. Müxtəlif dövrlərdə, ayrı-ayrı hadisələrə cavab verən bədii əsərlər xalqın hissələrini, sevincini, kədərini, qəzəbini, məhəbbət və nifrətini, inam və əqidəsini, məslək və dönməzliyini əks etdirdiyi, zəmanəsinin əks-sədasi olduğu üçün onların vasitəsilə xalqın duyğu və düşüncələrinin tarixini izləyirik.

Ədəbiyyat tarixi oxucunu bəşəriyyətin və xalqımızın yüz illər ərzində yaratdığı böyük mənəvi sərvətlərlə tanış edir. Həm də nəinki təkcə tanış edir, bəlkə bununla birlikdə tərbiyə edir, ucaldır, yeni insanın formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. "Avesta", Xaqani, Nizami, Əvhədi, Əssar, Nəsimi, Xətayi, Füzuli, Əmani, Məsihi, Saib, Qövsü, Vidadi, Vaqif və b. bizdə insana, biliyə, dostluğa, əməyə, sülhə, nəcibliyə, gözəlliyə və başqa nəcib insani duyğulara sevgi, şərə, pislüyə, qaranlığa nifrət oyadır, insanı mənən gözəlləşdirir, müdrikləşdirir.

Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı 25 yüzilliyə qədər böyük bir mərhələni əhatə edir. Ancaq xalqımızın bu böyük dövrdə yaratdığı bütün ədəbi abidələr və yetişdirdiyi bütün şəxsiyyətlər elm aləminə eyni dərəcədə bəlli deyildir. Biz daha çox ədəbiyyat tarixinin günümüzə qədər gəlib çıxan örnəkləri əsasında ümumi mənzərəni yaratmağa çalışırıq. Abidələr toplusu "Avesta"nın ayrı-ayrı bölmələri Azərbaycan ədəbiyyatının ilkin qaynaqlarından sayılır. Bu dini-bədii əsərdə miladdan öncə VII yüzillikdən çox-çox əvvəlki və sonrakı dövrün yaradıcılıq məhsulları toplanmışdır.

"Avesta"dan sonra miladın VII yüzilliyinə qədər ədəbiyyat tariximizdə müəyyən bir boşluq görünür. On üç yüzillik boyu Azərbaycan xalqının bədii yaradıcılıqla məşğul olmadığını söyləmək doğru olmazdı. "Avesta" özü dönə-dönə məhv edildiyindən, ondan ancaq müəyyən parçalar qalmışdır. Alban-Aran mədəniyyəti və ədəbiyyatı da hələlik az tədqiq olunmuşdur. Ərəblərin Azərbaycana işğal etməsi və islamiyyətin burada yayılmasından sonrakı ilk əsərlərin ədəbiyyatı da əsasən itib-batmışdır. VII yüzilliyin sonu,

VIII yüzilliyin əvvəllərində Mədinədə yaşamış Azərbaycan şairlərinin əsərlərindən qalan kiçik nümunələrin özü xoş bir təsadüf nəticəsində elm aləminə bəlli olmuşdur. X-XI yüzilliklərdə yaşayan və ərəbcə yazan bəzi şair və alimlərin adı və əsərlərindən örnəklər də təsadüflər nəticəsində günümüze qədər gəlib çıxmışdır. XI yüzillik alimi Baxərzi öz şeir toplusunda ərəbcə yazan Azərbaycan şairlərindən ilk dəfə məlumat vermiş, əsərlərindən kiçik örnəklər gətirmişdir.

XI-XII yüzilliklərin ədəbiyyatından Qətran, Xətib, Xaqani, Nizami, Məhsəti, Fələki, Mücir və b. sənətkarların gəlib bizə çatan əsərləri ilə yanaşı, bəzi sənət nümunələri itib-batmışdır. Sonrakı dövrlərdə vəziyyət bir qədər yaxşılaşır. Təzkirə, cüng və bəyazlarda, tarixi və elmi əsərlərdə daha çox nümunələr verilir. Şairlərin divanlarından, irihəcmli əsərlərindən bir çoxları əldə edilmiş, qorunmuş, çap edilib öyrənilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının qədim və orta yüzilliklər dövrünün öyrənilməsi XX yüzilliyin əvvəllərində başlanmış və bu sahədə F.Köçərli xeyli iş görmüşdür. Onun 1903-cü ildə rus dilində çap etdirdiyi "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" və 20-ci illərdə çap edilən "Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi materialları" adlı əsərləri bu sahədə atılmış ilk addımlardır. Ancaq F.Köçərli Vaqif və Vidadini Azərbaycan ədəbiyyatının baniləri sayır, ədəbiyyatımızın tarixini də məhz onlarla başlayırdı.

XII-XIII yüzilliklərdə yazıb-yaratmış bəzi şairlərin adları isə onun əsərinə Azərbaycanda yaşadıklarına görə əlavə edilirdi. Türk alimi İ.Hikmətin 1925-1926-cı illərdə Bakıda nəşr etdirdiyi ikicildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" ədəbiyyatımızın tarixini daha qədimlərə aparıb çıxarırdı. İ.Hikmətin dərslisində bundan əvvəlki beş əsrin ədəbi mənzərəsi yaradılırdı. Türk alimi müəyyən dərəcədə doğru hərəkət edərək ancaq Azərbaycan türk dilində olan ədəbiyyatın tarixini yaratmağa çalışmışdır. Zəngin material əsasında yaradılan bu ədəbiyyat tarixində ədəbiyyatımızın XIII-XVII yüzilliklərinin yığcam və dolğun şərhini verilmişdir. Bütün sonrakı dövrlərdə yaradılan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixlərində həmin dövrlə bağlı digər tədqiqatlarda bu əsərdən həmişə istifadə edilmiş və indi də istifadə edilməkdədir.

Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi daha ardıcıl və sistemli şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır. Ayrı-ayrı yazıçılar, problemlər, ədəbi hadisələr haqqında monoqrafiyalar ədəbiyyat

tarixinin yaradılmasında xüsusi rol oynamışdır. S.Mümtaz, H.Araslı, Mir Cəlal, M.Quluzadə, M.Arif, M.Rəfili, M.Cəfər, Ə.Sultanlı, M.Əlizadə, Q.Kəndli, M.Seyidov, Q.Əliyev, A.Dadaşzadə kimi görkəmli ədəbiyyat mütəxəssislərinin bu sahədəki xidmətləri təqdirəlayiqdir.

1943-cü ildə çap olunmuş "Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin birinci cildi, üçcildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin 1960-cı ildə nəşr olunan birinci cildi ədəbiyyat tariximizin qədim və orta əsrlər dövrünün elmi mənzərəsinin yaradılması yolunda atılmış ən mühüm addınlardır.

Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsi sahəsində H.Araslının xidmətləri ayrıca qeyd edilməlidir. Onun 1956-cı ildə yayınlanan "XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabı, orta məktəblərimizin VIII sinfi üçün yazdığı və dönə-dönə nəşr edilən "Ədəbiyyat" dərsliyi qədim və orta əsrlər ədəbiyyatımızın öyrənilməsi işində mühüm hadisələrdir.

1982-ci ildə ilk dəfə olaraq Ə.Səfəri və X.Yusifli tərəfindən ali məktəblər üçün "Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı" dərsliyi çapdan buraxılmışdır. Bu dərslik ali məktəblər üçün ilk dərslik olmaqla bərabər, qədim və orta yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin araşdırılması baxımından da dəyərli bir elmi-tədqiqat əsəridir.

Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı klassik ədəbiyyat, əski ədəbiyyat, saray ədəbiyyatı, islami ədəbiyyat, zadəgan ədəbiyyatı, məhəbbət ədəbiyyatı və s. adlarla adlandırılmışdır. Ancaq bu ədəbiyyat ən çox divan ədəbiyyatı adı ilə tanınmışdır. Bunun da əsas səbəbi odur ki, ədəbiyyatımızın bu dövrünə daxil olan şairlər öz şeir toplularını divan adı altında təqdim etmişlər.

Azərbaycanda şeir divanlarının əmələ gəlməsi islam dininin yayılmasından neçə yüz il sonra baş vermişdir. Ən əski şeir divanı əsərləri günümüze gəlib çatan ilkin şairlərimizdən Qətran Təbrizininidir. O, XI yüzillikdə yaşamış və ilk dəfə divan bağlamışdır. XIV yüzillikdə isə Qazi Bürhanəddinin şeirlər divanı doğma Azərbaycan türkcəsi ilə yazılmış və günümüze tam şəkildə gəlib çatan ilk divan öməyi sayılır. Divan ədəbiyyatı iki qola ayrılır: dünyəvi və dini-təsəvvüf divan ədəbiyyatı. Bu ədəbiyyatda ərəb və fars ədəbiyyatının təsiri də qabarıq şəkildə özünü göstərməkdədir. Orta yüzilliklərdə mədrəsələrdə ərəb və fars dillərinin geniş şəkildə

öyrənilməsi dövrün ədəbiyyatının dil və üslubuna da təsir göstərməyə bilməzdi. Habelə milli heca vəzninin yerini ərüz vəzninin tutması da burada həlledici amilə çevrildi.

Divan ədəbiyyatında beyt əsas şeir vahidi sayılır. Şeir şəkillərində bəndlər beyt (yəni ev) və onun tərkibi də misradan (yəni qapı tayı) ibarətdir. Şeirdə mənə ilə forma uyğunluğu divan ədəbiyyatının başlıca meyarlarından biridir.

Divan ədəbiyyatının faydalandığı, əsaslandığı ideya-mövzu qaynaqları çox zəngin və rəngarəngdir. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Quran ayələri və hədislər.
2. Dini elmlərdən: təfsir (Quranın yozumu), kəlam (Allahın birliyindən bəhs edən elm), fiqh (dinin üsul və hökmlərini incələyən elm) və s.
3. İslam tarixi (burada məşhur dini hadisələr nəzərdə tutulur).
4. Təsəvvüf (şairlərin şərab, aşiq, məşuq, vəhdət, vüsal, ləb, xal və s. sözləri rəmzi mənada alması, vəhdəti-vücut, ilahi eşq ideyalarını tərənnüm etməsi).
5. Şərq mifologiyası.
6. Peyğəmbər və övliya hekayələri.
7. Tarixi, əfsanəvi hadisə və qəhrəmanlar barədə hekayələr.
8. Əqli və nəqli elmlər (fəlsəfə, hikmət, heyət, tibb, musiqi, nücum və s.).
9. Azərbaycanın durumu ilə bağlı hadisə və əhvalatlar.
10. Dil, istilahlr, deyimlər, atalar sözləri, məsəllər, lətifələr, nağıl və rəvayətlər.

Divan ədəbiyyatında məhəbbət mövzusu baş mövzu sayılır. Aşiq, məşuq və rəqib surətləri divan şeirində xüsusi yer tutur. Tərənnüm olunan eşq dünyəvi, ilahi, insani, xəyali, idraki və s. eşq çalarlarıdır. Çox vaxt lirik şeir və məsnəvi-dastanlarda bu eşq çalarları ahəngdar şəkildə birləşir, vəhdət yaradır və onları bir-birindən təcrid etmək qeyri-mümkündür.

Divan ədəbiyyatı şairləri bir qayda olaraq məhəbbət və gözəllik nəğməkarı kimi təqdim olunub, məşhurlaşırırlar. Onların sevə-sevə qələmə aldığı lirik epik qəhrəmanlar əsasən aşiq və məşuqdan ibarət olduğundan, eşq mövzusunə ayrıca üstünlük verdiklərinə görədir ki, divan şairləri həm də aşiq sayılır. "Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var" - deyən Füzulinin mədh və məzəmmət

şerinə yox, “aşiqanə” sözə böyük əhəmiyyət verməsi də təsadüfi deyildir. Divan şairi daima aşıqdır, sevib sevilir. Sevgili isə həmişə dönük və vəfasızdır. Aşiqin rəqibləri isə çox zalım və amansızdır. Sevilən sevgili bircə, sevənlər isə saysız-hesabsızdır.

Divan ədəbiyyatında vəsf və tərənnüm olunan, insanın mənəvi varlığı, səadət və xoşbəxtliyinin rəmzi olan eşqin dərmanı tapılmır, bu sevgi sağalmaz bir xəstəlikdir. Çünki bu məhəbbət cismani deyil, mənəvi-ruhi aləmlə bağlı bir xəstəlikdir. Bu eşq sözün tam mənasında bədbəxtlik, müsibət və bəla da sayıla bilməz. Ona görə ki, sevən aşiq öz durumu və üzüntülərindən çox məmnundur və bunu xoşbəxtlik sayır. Bu dərddən – eşqin dərmanı da eşqin özüdür. Təbib onun çarəsini tapmaqda çox acizdir.

Sevgilini divan şairləri özlərinə məxsus məcaz və bənzətmələrlə süsləyirlər. Sevgili ay, günəş kimidir, boyu sərv, şümşad ağacına, saçları sünbülə, müşkə bənzəyir. Gözləri badamı, nərgiz gülünü xatırladır, yanaqları gülü, laləni andırır, qaşları yay, kirpikləri isə oxdur. Qənzəsi ox, qılınç kimi aşiqin bədrini yarar. Ağzı cavahir qutusu, dişləri də bu qutu içərisində incilərdir, gül qönçəsi kimi ağzı kiçikdir. O qədər kiçikdir ki, nöqtəyə bənzəyir, bəzən heçlik, yoxluq timsalı sayılır. Sevgilinin dodaqları dirilik suyu bağışlayır, dirilik çeşməsidir. Bu dirilik bulağından içən heç zaman ölməz. Ancaq onun suyundan içmək də çətin işdir və heç kəsə müyəssər olmamışdır. Çünki o, daima işvə-naz içərisindədir, söz verər, amma sözüne əməl etməz.

Divan ədəbiyyatında sözlər, istilahlər, kəlmələr çox rəngarəngdir, onların məna tutumu çox geniş və əhatəlidir. Beyt və misralarda sözlərin çox incə çalarları nəzərdən qaçırıla bilməz. Divan şerində kiçik və böyük anlayışı, məfhumu ən kiçik və ən böyük mənalarında işlənir, orta bir durum yoxdur. Şeirlərin bədii gözəllikləri də söz oyunu və ədəbi sənətlər ilə uzlaşdırılır, cild-cild əsərlərə sığmayan mətləblər bəzən bircə beytdə yüksək bədii ifadə və məcazlarla təcəssüm etdirilir.

Divan ədəbiyyatı, əlbəttə, məhəbbət mövzusu ilə məhdudlaşmış qalmır. Nəsr ilə dini əsərlər, surnamə, münşəat, xirədnamə, nəsihətnamə, pəndnamə, saqinamə, qəzavatnamə, qisəsi-ənbiya, məqtəl, səyahətnamə, təzkirə, mənəqibnamə, elmi, tarixi əsərlər və cəngnamələr yazılır. Onların ya bir qismi şeirlə yazılır, ya da ki, əsərdə şeirlə nəsr növbələnərək ahəngdar şəkildə bir-birini tamamlayır.

Divan ədəbiyyatında ədəbi janrlar mövzu və formaca çox r n-gar ngdir. Bunları təxminən belə ümumiləşdirmək olar:

1. *Divan* – müxtəlif Őeir Őekill rinin toplusu.
2. *Xəmsə* – beŐ məsnəvi.
3. *M nŐ t* – məktublar v  n srl  yazılan mətnlər.
4. *Təzkirə* – Őairl rin t rc m yi-hal  v  əsərlərindən örnəklər verilən toplu.

5. *Hily * – Həzrəti-peyğəmbərin zahiri simasını, gözəl sifətlərini əks etdirən əsərlər.

6. *Mövlud* – Həzrəti-Məhəmmədin doęulması v  həyatının anları.

7. *Siyar* – Həzrəti-peyğəmbərin həyatı və savaŐları.

8. *Surnam * – böyük toy-düyünlərə həsr olunmuş əsərlər.

9. *Q zavatnam * – qəhrəmanların savaŐları.

10. *Nəsihətnamə* –  y d kitabı.

11. *Ő hr ngiz* – bir Ő h r və burada yaŐayan insanların tərifi, v Őfi.

12. *Qurx hədis* – qırx hədisin Ő rhi v  mənalandırılması.

13. *Tarix* – tarixi hadisələrin  ksi.

14. *Səyahətnamə* – müxtəlif ölkə və insanlar barəsində t ss rat.

Divan ədəbiyyatında hər divan klassik Őeir Őekill rind n ibarət-dir və onlar da məzmunca fərqlənir: *tövhid* (Allahın varlıęı v  birliyinin tərifi), *m n cat* (Allaha yalvarıŐ, Allaha duaetm ), *n t* (peyğəmbərin tərifi), *mədhiyyə* (bir Ő xsin  y lm si), *Ő riyy * (Őairin  z n   ym si), *h cviyy * (bir Ő xsi v   Őyanı h cv etmək), *m rsiy * (aęı), *l ğ z* (Őeir-tapmaca), *m  mma* (insan adları tapmacaları), *tarix* ( bc d hesabı ilə il bildirmək) və s.

Divan ədəbiyyatında n zım Őekill ri olduqca dürlü-d rl d r. Misra v  beytlərin sayı və qafiy l nm sin  görə Őeir janrları aŐaęı-dakı kimi sıralana bilər:

1. *Q sid * (33-39 beyt).
2. *Q z l* – eŐq, Ő rab və qadın g z lliyyi (5-33 beyt).
3. *M st zad* – bir uzun və bir qısa misralı q z l.
4. *M sn vi* – misraları qoŐa qafiyəli olmaqla həcmi böyük və kiçik ola bilər.
5. *T rkibb nd v  t rcib nd* (7-10 beytlik bəndlər).
6. *R bai v  tuyuę* (4 misralıq qitə).
7. *Ő rqi* (b st l nm Ő m r bb ).

8. *Müsəmmət* (bəndlərdən ibarət olan və misraların sayı 3-10 arasında dəyişən və ayrı-ayrı adları daşıyan şeir parçaları).

9. *Müfrəd* (tək beyt).

10. *Azadə* (tək misra).

XI-XIX yüzilliklər arasında dəyişən, yüksələn və inkişaf edib kamala çatan divan ədəbiyyatını aşağıdakı şəkildə dövrlərə bölmək olar:

1. İlk yaradılış dövrü. Bu dövr XI-XII yüzilliklərdə tamamlanıb özünü göstərmişdir. Qətranın, Fələkinin, Xaqaninin, Nizaminin, Mücirəddinin divanları bu çağlarda meydana gəlmişdir.

2. XII-XVI yüzilliklərdə Azərbaycan türk dilində divanlar bağlanmışdır. Bu divanların bəziləri günümüze qədər gəlib çatmış, bəziləri isə itib-batmışdır. Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Kişvəri, Həbib, Xətayi, Füzuli və b.-nin divan yaradıcılığı önəmli ədəbi hadisələrə çevrilmişdir. Bu dövr divan şerinin klassik dövrü sayıla bilər.

3. XVII-XVIII yüzilliklər dövrü Əmani, Saib, Məsihi, Qövs, Təsir, Məlik bəy Ovçu, Ağa Məsih, Vaqif və Vidadi əsərləri ilə səciyyəvidir.

Divan ədəbiyyatı ənənələri XVIII yüzillikdə zəifləsə də, hələ də yaşayır, hətta XIX yüzillikdə də onun ənənələri yaşamış, inkişaf etmişdir. Bu yüzillikdə divan şerinin ustası kimi Seyid Əzim Şirvani, Qasım bəy Zakir parlanmışdır. Divan ədəbiyyatının son nümayəndələri bu yüzillikdə yaşamış, yeni-yeni mövzu və ideyalarla divan ədəbiyyatını yekunlaşdırmışlar. Səkkiz yüz ildən artıq davam edib gələn divan ədəbiyyatı ənənələri bu gün ədəbiyyatımızda yaşamaqdadır. Şairlərin dil və üslubunda, bədii-sənətkarlıq məziyyətlərində, əsərlərinin forma və məzmununda divan şerindən gələn gözəl, incə məziyyətlər qabarıq şəkildə özünü göstərməkdədir.

Divan – lirik şeirlər toplusunun – öz tərtib prinsipləri vardır. Divanda şeirlər əski əlifba sırası ilə düzülür. Belə divanlara mürəttəb (qaydaya salınmış, tərtibli) divan deyilir. Mürəttəb divanlar mövzu və bölmələr baxımından da müəyyən tərtib, düzülüş prinsiplərinə tabe olurlar. Qəsidələr, qəzəllər, qitələr, rübai və tuyuqlar, müxəmməs, tərkibbənd və tərcibəndlər müəyyən ardıcılıqla bölmələrə ayrılır. Bəzi divanlarda bu şeirlərin hamısı əhatə olunmur, bütün janrlarda şeirlər toplanmır.

Divanlar bir qayda olaraq şairlərin özləri tərəfindən tərtib olunurdu. Məsələn, Füzulinin türkcə divanına yazdığı ön sözdə belə yazırdı: “Zəmani-tüfuliyyətimdə sadir olub mütəfərriq olan qəzəllərdən bir müxtəsər divan cəm etmək səlahın gördüm və ol vaxtda bəndən iltimas edənlərdən iltimas ilə addım və surəti-cəmin ixtisar üzrə bitirdim”. Buradan aydın olur ki, Füzuli özü divanını tərtib edərkən nizama salmışdır.

Əski və orta yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi üçün təzkirə, cüng, bəyaz və s. ədəbi məxəzlər əsas qaynaqlar sayılır. Təzkirədə şairlərin həyatı və əsərləri haqqında məlumat verildiyi üçün onların ədəbi-tarixi əhəmiyyəti çox böyükdür. Cünglərdə şairlərin şeirləri verilir, özləri haqqında isə məlumat verilmir. Bəyazlar da cünglərə bənzəyir, ancaq həcmcə çox kiçikdir.

Təzkirələr ilk dəfə olaraq İran ədəbiyyatında meydana gəlmişdir. Təzkirələrdə şairlər barədə verilən məlumat ya əlifba sırası ilə, ya da tarixi-xronoloji ardıcılıq və bəzən də coğrafi prinsip əsasında qurulur. Təzkirələrdə bir qayda olaraq şairlərin ədəbiyyat tarixində tutduğu yer və xidməti haqqında yığcam söhbət açılır, sonra ədəbi şəxsiyyətlərdən bəhs olunur və əsərlərindən nümunələr gətirilir.

Şərqdə təzkirəçilik ənənələri tarixi mənbə və məxəzlərlə bir dövrdə yaradılmışdır. Daha doğrusu, təzkirələrə qədər tarixçilərin əsərlərində, lüğət kitablarında şairlərdən də danışılar, məlumat verildilər. Məsələn, Nizami Əruzi “Çəhar məqalə” adlı əsərində zəmanəsinin şairi, alimi və təbibləri, münəccim və filosoflarından söhbət açmışdır. Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında ilk təzkirə müəllifi Məhəmməd Ovfi (öl. 1233) olmuşdur. Onun “Lübabül-əlbab” (“Ağılların seçilmiş”) əsəri XI-XIII yüzilliklərdə yaşayan çoxlu şair və sənətkardan bəhs açan ilk dəyərli təzkirə nümunəsidir.

Sonralar Dövlətşah Səmərqəndi (öl. 1485) “Təzkirətüş-şüarə” (“Şairlər təzkirəsi”) əsərini yaratmışdır. Bu təzkirə Şərq ədəbiyyatının ən önəmli bir qaynağı sayılır. Daha sonra Sam Mirzə 1550-ci ildə “Töhfeyi-Sami” təzkirəsini, Əmin Əhməd Razi (öl. 1602) “Həft iqlim” (“Yeddi ölkə”), Mirzə Məhəmməd Tahir Nəsrəbadi 1672-ci ildə “Təzkireyi-Nəsrəbadi” təzkirəsini yazmışdır. Lütfəli bəy Azər Bəydilinin 1728-ci ildə yazdığı “Atəşkədə” əsəri də Şərq ədəbiyyatının mühüm mənbələrindən biridir. Rzaqulu xan Hidayətin 1867-ci ildə yazıb bitirdiyi “Məcməül-füsəha” da çox faydalı bir təzkirədir.

Türk xalqları ədəbiyyatında ilk təzkirələr özbək ədəbiyyatında yaradılmışdır. Əlişir Nəvainin 1491-ci ildə qələmə aldığı “Məcali-sün-nəfais” (“Nəfislərin məclisi”) əsəri türkçə ilk təzkirə nümunəsidir.

Azərbaycan təzkirəçi alimi Sadiq bəy Əfşar Sadiqinin 1607-ci ildə yazdığı “Məcməül-xəvas” (“Seçilmişlərin məcmuəsi”) təzkirəsi ən mötəbər təzkirələrdən biri kimi dəyərlidir.

Türk xalqları ədəbiyyatı tarixində 30-a qədər təzkirə yazılmışdır. Bunlardan Səhi bəyin “Həşt behişt” (“Yeddi behişt”) təzkirəsi 1538-ci ildə qələmə alınmış ilk türk təzkirə nümunəsi kimi səciyyəvidir. Füzulinin çağdaşlarından Qəstəmonulu Lətifinin “Təzkirəyi-Lətfi” (1546-cı ildə yazılıb), Əhdi Bağdadinin “Gülşən-i-şüəra” (“Şairlər gülşəni” – 1564-cü ildə yazılıb) təzkirələri də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin əvəzsiz məxəzləri kimi diqqəti cəlb edirlər. Türk təzkirəçilərindən Aşıq Çələbi, Qınalızadə Həsən Çələbi, Riyazi, Faizi Səfayi, Şeyx Qalib və b. müəlliflərin əsərləri də elm aləminə yaxşı məlumdur.

Azərbaycan ədəbiyyatında Sadiq bəy Əfşar Sadiqi, Lütfəlibəy Azər Bəydili, Seyid Əzim Şirvani, M.Tərbiyyət kimi təzkirə müəlliflərinin əsərlərində, Azərbaycan türk şairlərinin həyat və yaradıcılığı barəsində zəngin və qiymətli məlumat verilmişdir. Şübhə yoxdur ki, bu mənbə və qaynaqlar olmadan ədəbiyyat tariximizi bir sistem şəklində öyrəni b araşdırmaq çətinidir. Yüz illər boyu davam və inkişaf edən təzkirəçilik məktəbi, onun işıqlı ənənələri bu gün də yaşayır və tədqiq edilib üzə çıxarılmaktadır.

Böyük öndərimiz H.Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi təkamülünü belə dəyərləndirirdi: “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı öz inkişafında insana böyük məhəbbətlə dolu olan ecazkar, fəlsəfi lirikanın, orta əsrlərin ictimai və mənəvi buxovları əleyhinə çevrilmiş üsyankar azadfikri şerin parlaq yollarından keçmişdir”. Daha sonra ədəbiyyatın “Kitabi-Dədə Qorqud”, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli və Vaqifin, habelə aşıq poeziyası nümunələri ilə zəngin olduğunu deyərək, ona öz qayğı və diqqətini əsirgəməmişdir. Məhz H.Əliyevin fərmanı əsasında “Kitabi-Dədə Qorqud”un, Nizami, Nəsimi və Füzulinin yubileyi keçirilmişdir. Prezident İ.Əliyevin göstərişi əsasında isə klassik şairlərin əsərləri çağdaş əlifba ilə yenidən nəşr olunmuşdur.

BİRİNCİ FƏSİL

ƏN QƏDİM DÖVRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi onu yaradan xalqın tarixi qədər qədim və mürəkkəbdir. Bu ədəbiyyatın kökləri, mənşəyi, ilk əsərləri indiyə kimi gərəyincə öyrənilməmişdir. Şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın daha sonrakı dövrlərində yaradılmış zəngin ədəbi irs qədim dövrlərin ədəbiyyatı haqqında düşünməyə imkan verir. “Məlik-məmməd” nağılındakı divlər, Zümrüd quşu, ağ və qara qoçlar, əjdahalar, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Təpəgöz və Dədə Qorqud, “Yeddi gözəl”dəki Xəvərnəq, Əjdaha, “Xosrov və Şirin”dəki Şəbdiz və Gülgün, “Koroğlu”dakı Qırat, Dürat, indi də xalq arasında yaşayan “Kosa-kosa”lar, “Qodu-Qodu”lar, “Gün çıx, gün çıx”lar, “Ovçu Pirim”lər Azərbaycan ədəbiyyatının qədim tarixindən məlumat verir. Azərbaycan xalqı və onun ulu əcdadları üçün hələ sinifli cəmiyyətin yaranmasından çox-çox əvvəl “Xalq təxəyyülündə şüursuz bədii bir şəkildə işlənmiş təbiət və ictimai formalar incəsənətin müqəddəm şərti olmuşdur”. Azərbaycan xalqı da “təxəyyüldə və təxəyyül vasitəsilə təbiət qüvvələrinə üstün gəlməyə, onları tabe etməyə və müəyyən şəklə salmağa” çalışmışdır.

Azərbaycan ərazisində eramızdan əvvəl üçüncü minillikdə lullubəy və kuti qəbilələrinin birləşmələri əmələ gəlmişdir. Bizim eradan əvvəl birinci minilliyin əvvəllərində isə Manna dövləti yaranmışdır. Urartu və Assuri dövlətləri ilə sülh və müharibə şəraitində yaşayan mannalılar iqtisadi və mədəni sahədə böyük uğurlar qazanmışdır. Gümüş piyalə üzərində Babil paltarları geymiş bir mannalı musiqiçinin təsviri də ayrıca maraqlıdır. Həmin musiqiçinin müəyyən şeir parçaları oxuduğu da şübhəsizdir. Şeir və musiqi, hər yerdə olduğu kimi, yəqin burada da dünyəvi məna kəsb etmiş, qəhrəmanlığı, məhəbbəti tərənnüm etmiş, əxlaqi, nəsihətamiz səciyyə daşmışdır. Mannelilərin yazısı olduğu da məlumdur. Midiya dövlətinin iqtisadi, siyasi və mədəni sahədəki müvəffəqiyyətləri isə bütün dünyada məşhurdur.

Herodotun toxunduğu əfsanələr və "Avesta" bu dövrün ən mühüm yadigarlarıdır. "Avesta" da epik və lirik şerin rəngarəng nümunələri toplanmışdır.

Atropaten və Albaniya dövlətləri zamanında Azərbaycan ədəbiyyatı yeni müvəffəqiyyətlər qazanmışdır. Ardı-arası kəsilməyən işğalçı müharibələr, qərətlər və talanlar Azərbaycan ədəbiyyatının qədim nümunələrinin çoxunu məhv etmiş, zəmanəmizə qədər gəlib çıxmağa qoymamışdır. Lakin "Avesta", Midiya əfsanələri və sonrakı dövrlərin ədəbi nümunələrindəki aşkar izlər göstərir ki, Azərbaycan xalqı və onun ulu babaları Şərqi ən əski, mədəni xalqlarından biri kimi təşəkkül tapmış başqa xalqlardan heç də geri qalmamışdır.

Qədim Azərbaycan ədəbiyyatının ilk nümunələrindən biri Midiya əfsanələridir. Herodotun "Tarix" kitabında qorunub saxlanılan bu əfsanələr arasında "Astiyaq" haqqındakı hekayə xüsusilə seçilir. Antik yunan əsəri ilə yaxından səsleşən, tarixi hadisədən daha çox bədii hekayə təsiri bağışlayan "Astiyaq" əfsanəsi bir sıra xüsusiyyətləri ilə maraqlıdır. Qəzavü qədərə inam antik yunan əsərində olduğu kimi, burada da mühüm yer tutur. Astiyaqın Mandana ilə əlaqədar yuxuları, onun təlaş, gördüyü tədbirlər, bu tədbirlər nəticəsində hadisələrin qarşısını almaq bəzən bir şəkildə qəhrəmanın qorxduğu istiqamətdə inkişafı buna inandırıcı sübutdur. Astiyaq Midiyanın taleyini düşünen hökmdar kimi gördüyü yuxulardan da qorxur. Mandananın ətrafında əmələ gələn su, Okbatanı və bütün Asiyayı bürüyən meynə ağacı onu ən ciddi hərəkətlərə vadar edir. O, qızını elə adama vermək istəyir ki, övladı Midiyaya hakim ola bilməsin. Belə adam qeyri-midiyalı, iranlı ola bilərdi. Astiyaqı şübhəli yuxular yenə də rahat buraxmır. Qızını geri çağırır, yeni doğulan nəvəsini məhv etmək üçün ən etibarlı adamlarına tapşırıq verir. Günahsız körpə öldürülmək üçün əldən-ələ keçir, lakin sağ qalır. Astiyaqın hər bir tədbiri gələcək fəlakət üçün zəmin hazırlayır. Harpaq, Mitridat, Spako, şah oyunu, zadəgan Artembaresin oğlunun döyülməsi bu işi daha da yaxınlaşdırır. Antik yunan əsərində Edip və Paris haqqındakı əsəri hekayələrlə çox yaxından səsleşən bu əfsanədə də olacaq hadisələrin qarşısını almaq qeyri-mümkündür. Uşağın xilas olması və Astiyaq tərəfindən tanınması məsələni dəyişdirmir. Əksinə, Astiyaqın bununla əlaqədar Harpaqa öz oğlunun etini yedirməsi də əsərlə uyğundur. Orada da Atrey qardaşına uşaqlarının etini yedirdir, əvəzində özü Ekist və Klitemnestra tərəfindən öldürülür.

rülür. Cinayətə hər iki halda cinayətlə cavab verilir. Astiyaq Harpaqa qarşı qəddar, qeyri-insani bir cinayət işləyirsə, Harpaq ona daha ciddi cinayətlə, qəddarlıqla əvəz qaytarır, Astiyaqın ən çox qorxduğu hadisənin baş verməsini təşkil edir, sürətləndirir və başa çatdırır. Astiyaq quldarlıq dövlətinin başçısı kimi əlində olan hədud-suz ixtiyardan istifadə edib, insanlıq baxımından heç cür bağışlana bilməyən bir cinayət törədir – ataya övladının ətini yedirdir. Əfsanənin yaradıcısı inandırıcı şəkildə göstərir ki, belə qəddarlığın hökm sürdüyü bir dövlət yaşamağa, hökmdarlıq etməyə layiq deyildir, o, məhvə məhkumdur. Ataya övladının ətini yedirdən hökmdar gec-tez ən ağır cəzanı almalıdır. Harpaqın düşmənin tərəfə keçməsi, Mandananın oğlu Kuruşu Midiya taxtına sahib olmağa çağırması, döyüş zamanı ona tərəfdar olması Astiyaqın əməllərinin qanunauyğun nəticəsidir. Astiyaq olan yerdə Harpaq da olmalıdır.

Əslində Midiyanın məhvinə səbəb olan Kuruş və Harpaq deyil, birinci növbədə Astiyaqın özüdür, onun əməlləri, cinayətləri, qəddarlığı, qeyri-insani hərəkətləridir. Əfsanənin axırında Astiyaq Harpaqı vətəni satmaqda, Midiyanı iranlılara qul etməkdə, axmaqlıqda təqsirləndirsə də, bütün bu işlərdə yenə də onun özü günahkardır. Astiyaq və Harpaq zamanəsinin hakim əxlaqını əks etdirən iki maraqlı surətdir. Onlar müxtəlif cəhətlərdən bir-birini tamamlayır, cəmiyyətin mahiyyətini, iç üzünü açıb göstərir. Ötəri olsa da, əfsanədə xalq nümayəndələrinə – çoban Mitridata, arvadı Spakoya və onların simasında sadə zəhmət adamlarına rəğbət ifadə olunmuşdur. Bu adamlar insana məxsus xüsusiyyətləri ilə ataya övladının ətini yedirdən, şəxsi intiqam üçün vətəni yadellilərə satan ağalardan çox-çox yüksəkdə dururlar. Əfsanədə xalq nümayəndələrinin bu şəkildə təqdim edilməsi əsərin xalq içərisində yarandığını göstərir. Əfsanənin bədii kamilliyi isə o dövrdə Azərbaycanda bədii sözün yüksək səviyyədə olduğunu təsdiq edir.

Qədim Azərbaycan ədəbiyyatından bizə yadigar qalan ən böyük və ən mühüm abidə "Avesta"nın bir sıra bölmələridir.

“AVESTA”

Qədim azərbaycanlıların müqəddəs saydığı kitablardan olan “Avesta” əski ədəbi abidələrdən biridir. Bu əsərdə qədim azərbaycanlıların dini, əxlaqi, ictimai, siyasi, fəlsəfi görüşlərinin bir sıra cəhətləri bədii şəkildə əks etdirilmişdir. “Avesta” ilə sonrakı dövrlər ədəbiyyatı arasında ciddi yaxınlıqlar duyulur. Burada müxtəlif ədəbi janrların ünsürləri vardır. Sınıflı cəmiyyətə keçid dövrünün məhsulu olan bu əsərdə qədim laylar daha çox folklorla bağlıdır. Lakin burada yazılı ədəbiyyata məxsus xüsusiyyətlər də vardır. Xüsusən “Qatlar” Zərdüştün fərdi yaradıcılıq məhsulu kimi diqqəti cəlb edir. Əgər bütövlükdə “Avesta”nın Zərdüşt tərəfindən yazılması fikri şübhəlidir, “Qatlar”ın ona məxsus olduğunu tədqiqatçılar təsdiq edirlər. Herodotun yazdığına görə, Midiyadakı altı qəbilədən biri Muğ qəbiləsidir. Bu qəbilənin adı Muğan şəklində indi Azərbaycanda yer adı kimi yaşamaqdadır. Zərdüştlik dininin ruhaniləri məhz həmin Muğ qəbiləsindən olmuş, onlar muğlar adı ilə xatırlanmışdır.

İran, Azərbaycan və Orta Asiya şairləri intibah dövründə həmin muğları tez-tez müxtəlif şəkillərdə xatırlamış, onlardan şərab istəmişlər. Muğlar xərabatını ən ləyaqətli bir yer, muğ şərabını mənəvi ucalıq rəmzi kimi göstərmişlər. Atəşpərəstliyin ən mühüm müqəddəs ocaqlarından biri olan Azərgəşəb Azərbaycanda Gəzən (Marağa ilə Zəncan arasında) şəhərində olmuşdur. Azərbaycanın Urmiya gölü Zərdüşt dinində ən müqəddəs göl hesab edilmişdir. İran şahları tacqoyma mərasimi zamanı Mədəindən piyada Azərgəşəb atəşgədesinə gəlmişlər. “Avesta”nın Azərbaycanla əlaqədar olduğunu göstərən mühüm faktlardan biri odur ki, burada xatırlanan mühüm adların çoxu Midiya adlarıdır. Bəzi tədqiqatçılar “Avesta”nın İranın şərqində, Xorasan tərəflərdə yarandığını iddia etsələr də, daha mötəbər olan atəşpərəstlik mənbələri və avestaşünasların mühüm qismi Zərdüştü və zərdüştiliyin vətəni kimi qədim Azərbaycanı, Urmiya gölü sahillərini qeyd edirlər.

İranda “Avesta”nın tədqiqatçılarından olan Purdavud bu məsələ barəsində yazır: “Bütün İran və ərəb müəllifləri, o cümlədən ibn Xordadbeh, Balazuri, İbnəlfəqih, Məsudi, Həmzə İsfəhani, Yaqut Həməvi, Əbülfəda Zərdüştü azərbaycanlı göstərmiş və xüsusən Urmiyanı onun doğma yeri bilməmişlər”.

“Avesta” özünə qədərki anlayışları, inanları, folklor materiallarını birləşdirən mürəkkəb bir abidədir. Onun əsasında qatlar dayansa da, burada qatlardan əvvəlki dövrün epik şeir nümunələri və sonralar yaranmış bədii, əxlaqi nümunələr toplanmışdır. Abidədə qədim qəbilə allahları (divlər) lənətlənir, çoxlu qurbanlar kəsmək pislənir, axirət haqqında, sonrakı dinlərdə olan Qıl körpüsündən danışılır. Bu körpünü ancaq Ahuramazdaya xidmət edənlər asan keçə bilirlər. Oda sitayiş, günahlara görə axirətdə cəzalanmaq və axirəzzaman xilaskarının gəlməsindən söz açılır. “Avesta”da hakim təbəqələr içərisindən çıxmış rəhbərlərə itaət təbliğ edilir, lakin bu, icmanın mənafeyini inkar etmir.

“Avesta”da əksini tapan dini baxışın əsasını dualizm təşkil edir. Cismani aləmdə işıqla qaranlıq, üzvi təbiətdə ölümle həyat, mənəvi aləmdə xeyirlə şər, ictimai həyatda ədalətlə zülm arasında daimi mübarizə gedir. Dini aləmdə bu mübarizəni Hörmüz ilə Əhrimən arasında gedən konflikt təmsil edir. Əsas mübarizə bu iki xeyir və şər allahı arasında cərəyan edir. Ahuramazda işığı, həyatı, xeyri, ədaləti təmsil edirsə, Anqramanyu qaranlığı, ölümü, şəri, zülmü təmsil edir.

32426 “Avesta”da xeyirin, başqa sözlə, Ahuramazdanın qələbəsinə inam ifadə edilir. Gec-tez xeyir qalib gələcək. Lakin bunun üçün insanlar da çalışmalıdırlar. Onlar xeyir düşüncə, xeyir söz və xeyir işlə xeyirin qələbəsinə kömək etməlidirlər. Xeyir fikir, xeyir söz, xeyir iş “Avesta”da irəli sürülən əsas əxlaqi şüardır. Görkəmli avestaşünas Purdavudun fikrincə, bu üç tələb Zərdüştdininin əsasıdır. Deməli, insan fikirləşəndə də, danışanda da, bir iş görəndə də xeyirxah olmalı, xeyirə xidmət etməyə çalışmalıdır. İnsan mülayim, mehriban, gözütöx olmalı, qəddar, paxıl, məğrur olmamalı, düzlüyə riayət etməlidir. “Avesta”da yalançılıq ən çirkin xüsusiyyət kimi rədd edilir. Yalançı sözü şərin, qaranlığın, düşmənin sinonimi kimi işlənir.

“Avesta”nın tərkib hissələri. “Avesta” ilk dövrlərdə şifahi şəkildə yayılmışdır. Ənənəvi məlumatlara görə, onu ilkin yazıya köçürən Zərdüştdin katibi və kürəkəni Camasp olmuşdur. Lakin tədqiqatçıların fikrincə, “Avesta” ilk dəfə Həxamənilər dövründə (e.ə.VI əsrin axırı -- e.ə.V əsrin sonu), axırıncı dəfə Sasanilər zamanında sistemə salınaraq yazıya alınmışdır. Bu şəkildə “Avesta” 21 hissədən ibarət olmuş, hər hissəyə ayrıca ad verilmişdir.

Birinci hissə xeyirxahlıq və nəcəbət; ikinci hissə dini mərasimlər; üçüncü hissə zərdüştilik dini təliminin ehkamları; dördüncü hissə

DOVLƏT UNIVERSİTETİ
KİTABXANA

kosmoqonik səciyyə daşımış; altıncı hissə astronomiyadan; səkkizinci hissə hüquq qanunlarından; onuncu hissə əfsanəvi hökmdar Kəştasp və onun dövründə yaşayan Zərdüştün zühurundan; on üçüncü hissə Zərdüştün uşaqlığı və xeyirxah hərəkətlərindən; on beşinci hissə ədalətli işlərdən, çəki və ölçülərdən; on altıncı hissə vətəndaşlıq və hərbi qanunlardan, qohumla evlənmək məsələlərindən, dinin prinsiplərindən; iyirmi birinci hissə Ahuramazdaya və zərdüştilik panteonuna daxil olan allahlara alqışdan bəhs edirmiş. Bütün kitabların ayrıca adları varmış.

IX əsrdə yazılmış “Dinkerd”də qeyd edilir ki, Viştaspın əmri ilə “Avesta” yazıya alınır və Urmiya gölü yaxınlığındakı Gəzən (Şiz) şəhərində saxlanılır, bir surəti İstəxrde qorunur, başqa nüsxələri isə ayrı-ayrı yerlərdə yayılır. Makedoniyalı İskəndərin hücumu zamanı bir nüsxəsi yandırılır, bir nüsxəsi yunan dilinə tərcümə edilir. Ərdəşir Papəkanın dövründə isə onun pərakəndə parçaları yenidən möbid Tansar tərəfindən toplanıb bərpa edilir. IX əsrdə yazılmış “Arda Virafnamə”də qeyd edilir ki, “Avesta” 12 min inək gönü üzərində qızıl hərflərlə yazılıb xəzinədə saxlanılmış. “Tansarın məktubu”nda (VI əsr) oxuyuruq: “Bil ki, İskəndər bizim “Din” kitabımızdan 12000 inək gönü yandırdı”. Ərəb tarixçisi Məsudi “Mürüç üz-zəhəb” əsərində yazır ki, Makedoniyalı İskəndər İstəxri tutandan sonra “Avesta”nın tibbi, fəlsəfi, astroloji hissələrini yunan dilinə tərcümə etdirib özünü yandırdı. “Avesta” 12000 lövhədə qızılla yazılmış. Bütün bu qeydlər “Avesta”nın həcmnin böyüklüyü və məhv edilməsi haqqında müəyyən təsəvvür oyadır. Yazıya alındıqdan sonra da “Avesta”nın şifahi şəkildə yaddaşlarda yaşaması Sasanilər dövründə onu yenidən bərpa etməyə imkan verir. Ərəblər bu kitaba qarşı daha amansız hərəkət edir, atəşgədələri dağıdır, oradakı kitabları yandırır. Ərəb istilasına və ərəblərə baş əyməyən bir çox atəşpərəstlər vətənlərini tərk edib Hindistana gedir, Surat, Bombay və başqa yerlərdə məskən salırlar. Onlar şifahi şəkildə yaddaşlarında qalanları yenə yaşadır və yazıya alırlar. “Avesta”dan bizə çatan hissələr atəşpərəstlərin yaddaşlarından və bir sıra qaynaqlardan yazıya köçürülənlərdir. 21 hissədən ibarət olan böyük “Avesta”dan indi əsasən üç hissə qalmışdır. Bu hissələr özləri də tamam deyildir. Başqa hissələrdən isə qırıq-qırıq parçalar məlumdur. Bunlardan əlavə, daha sonralar Bundehişn kitabı yazılmış, “Kiçik Avesta” hissəsi də tərtib olunmuşdur.

“Avesta”nın bizə çatan hissələrini tədqiqatçılar böyük bir bina-
nın xərabelərindən toplanmış qırıntılara bənzədirlər. Bu hissələr-
dən biri, qeyd edildiyi kimi, Vəndidaddır. Vəndidad divlərə qarşı
qanun deməkdir. Bu hissə özü 22 fəsildir. Fəsillərə forgerd deyilir.
Birinci forgerd coğrafi poemadır. Burada Ahuramazda tərəfindən
yaradılan 16 ölkədən, onun gözəlliklərindən və Anqramanyunun
orada yaratdığı şər keyfiyyətlərdən söhbət açılır. II və III forgerd-
lər Yima (Cəmşid) haqqında əfsanədir. Bu əfsanə dünyanın qızıl
dövrü haqqında əfsanədir. Bu əfsanə dünyanın qızıl dövrü haqqın-
da təsəvvürləri əks etdirmişdir:

*Qüdrətli Yimanın səltənətində
Nə saxta var idi, nə bərk istilər.
Nə divlər yaradan xəstəlik vardı,
Nə divlər gətirən amansız ölüm.*

Vispered – bütün hakimlər deməkdir. Bu hissə əldə olan hissə-
lərin hamısından az və pərakəndədir. Təxminən 25 fəsildən ibarət-
dir. Fəsillərin sayını 23, 24, 26 göstərənlər də vardır. Zərdüstiliyin
dini ehkamlarını öyrənmək baxımından əhəmiyyətli olan bu hissə,
ümumiyyətlə götürüldükdə, o qədər də maraqlı deyildir. “Avesta”dan
əldə olan ən geniş və mühüm hissə “Yəsna”dır. Yəsna sözü sitayiş
etmə, tapınma mənasındadır. Bu hissə 72 fəsildən ibarətdir. Tədqiq-
atçıların fikrincə, “Yəsna” Vəndidaddan əvvəl tərtib olunmuşdur.
“Yəsna”da Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi baxımından ən əhə-
miyyətli “Qatlar”dır. “Yəsna”nın 17 fəslini “Qatlar” əhatə edir.
“Qatlar” beş hissədən ibarətdir.

Yəştlər “Avesta”nın ən qədim hissələri sayılır. Yəşt tapınmaq,
sitayiş etmək deməkdir. Bunlar müxtəlif əsəri allahlara həsr edil-
miş dini himnlərdir. 22 yəşt məlumdur.

“Kiçik Avesta” müxtəlif dini dualardan ibarətdir.

“Qatlar”. Əgər bütövlükdə “Avesta”nın bir müəllif tərəfindən
yazıldığı şübhə doğurarsa, “Qatlar”ın bir nəfər tərəfindən yazıldığı
o qədər də şübhəli görünür. Fərdi yaradıcılıq əlamətləri ilə özünü
cəmiyyətdən ayırmayan, onun kədər və sevincini öz kədər və sevinci
kimi yaşayan bir şəxs daxili həyəcanları “Qatlar”ın əsas mövzu-
sudur. “Qatlar”ın müəllifi apardığı dini müharibələr zamanı müvəq-
qəti məğlub olanda kədərlənir, tərəfdarlarını döyüşə ruhlandırır,

axır qələbəsinə inanan adam kimi vədlər verir, hədələyir, qələbə çalanda sevinir. Həmin şəxsin azərbaycanlı peyğəmbər və şair Zərdüşt (Zaratuştra) olduğu şübhə doğurmur. Zərdüşt özünü şair adlandırır. Məsələn, “Yəsna”nın 50-ci fəslinin 6-cı bəndində oxuyuruq: “Sənin qarşında diz çöküb ədalət naminə səsinə ucaldan şair Zaratuştradır”.

Ümumiyyətlə, bütünlükdə “Avesta”nın özəyi olan “Qatlar” Azərbaycan və bir sıra Yaxın Şərqi xalqlarının ən qədim poetik nailiyyətidir. Real həyatdan doğan, real həyatı məsələləri əks etdirən bu şeirlərdə müxtəlif poetik vasitələrdən, sual, təzad, xitab, təkrir, eyham, kinayə və sairədən məharətlə istifadə edilir. Natiqlik sənətinin inkişaf etdiyi dövrdə yarandığı üçün bu şeirlərdə nitq xüsusiyyətləri vardır. Peyğəmbər, kahin və şair Zərdüşt bu şeirləri dinləyicilər qarşısında əzbərdən söyləmək, onlara təsir etmək, onları bu və ya başqa bir işə, fikrə yönəltmək məqsədini izləmişdir. Zərdüşt özünü gah Ahuramazdaya, Vohuromanaya, Artaya tutur, onlardan kömək istəyir, gah da insanlara müraciət edərək onları xeyirə xidmət etməyə, heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olmağa, fikirdə, sözdə, işdə xeyirxah olmağa çağırır. Zərdüşt Ahuramazda ilə yaxın bir dost kimi söhbət edir, ondan və başqa xeyir allahlarından kömək diləyir: “Ey Ahuramazda, özünü mənə göstər, Armaitinin köməyi ilə mənə qüdrət ver, Spentamenunun vasitəsilə məni gücləndir, Aşanın vasitəsilə yaxşı mükafatdan bəhrə yetir, Vohumananın köməyi ilə məni qüvvətli eylə”. “Ey Ahuramazda, dostuna kömək edən bir dost kimi mənə kömək et”.

“Qatlar”dan birində Zərdüşt inəklərin ruhu ilə birlikdə fəryad edir, zülm və ədalətsizlikdən şikayətlənir. Zərdüşt ruhlarla birlikdə Aşaya müraciət etdikdə o göstərir ki, iztirablar olacaqdır, ancaq səbəbini bilmir, Ahuramazdadən soruşmaq lazım olduğunu söyləyir:

*Yalvararaq kömək umur inəklərin ruhu səndən:
Kimdən ötrü yaratdınız, kim yaratdı məni, deyin!
Qəddarlıqla, qarətlərlə məni təngə gətirdilər,
Ancaq sənsən köməkdirim, arxa olan mənə burda,
Bir həyat ver mənə özün, nemətilə sevinc bəxş et.*

Xeyir və şər mövzusu “Qatlar”da xüsusi yer tutur. Xeyirlə şər in mübarizəsi bütün kainatı bürümüşdür. Göydə allahlar, yerdə insan-

lar arasında daim mübarizə davam edir. “Qatlar”dan biri xüsusi olaraq bu mövzuya həsr edilmişdir:

*İndi üz tuturam qulaq asana:
Dinləyin özünüz yaxşı sözləri,
İki etiqađı yaxşı anlayın,
Ta seçin birini məhşər günündə.
Hər iki ruh başdan əkiz yaranıb.
İndi də fikirdə, sözdə və işdə
Onların əslı bil, xeyirlə şərdir,
Xeyirxah xeyiri, şər şəri seçib
Qarşılaşan gündən, bax, bu iki ruh
Həyatla ölümə əsas qoyublar.
Şərin qisməti şər, xeyirə xeyir.
Bundan yalançı ruh şər işi sevdi.
Xeyir ruh haqq ilə düzlüyü seçdi.*

Zərdüşt xeyir və şər haqqında ümumi mühakimələrdə kifayətlənmir. Onun fikrincə, “insan Məzdanın əzəli hökmündən agahdırsa, bu və o biri dünyanın gözəlliyindən, əbədi əziyyət və yalanpərəstlərin (Druc tərəfdarlarının) ziyanından, düzlük istəyənlərin faydasından xəbərdardırsa, həmişə xoşbəxt olacaqdır”.

Ədalətli hökmdar arzuları da qatlarda müəyyən yer tutur. Zərdüşt ədalətsiz hökmdarları rədd edir. Özünün müqəddəs peyğəmbər sözünə əsaslanaraq, onlara ölüm hökmü oxuyur.

*Qoy hakimlik etsin fəqət ədalətli hökmdarlar.
Xoşagəlməz hökmdarlar bu işlərdən uzaq olsun,
Qaim olsun yaxşı iman, çiçəklənsin dostluq, vəfa,
İnsanlara, övladlara iman xeyir, fayda versin,
Qoy çoxalsın mal-qaralar, heyvandarlar tox olsunlar,
Qoy bol olsun bitkiləri, qoy bol olsun məhsulları!*

Bu parçadan da gördüyümüz kimi, qatlarda heyvandarlıq və əkinçiliyə xüsusi diqqət yetirilir, onların artırılması, genişlənməsi təbliğ edilir. Bu, dini vəzifələrdən biri sayılır.

Qatlar içərisində “Peyğəmbərin yalvarışı” adlandırılan şeir xüsusilə maraqlıdır. Zərdüştün peyğəmbərlik fəaliyyətinin ilk dövrlə-